

Юлія Фесько
Варфоломій Савчук
Дніпропетровськ

НІМЕЦЬКІ ВЧЕНІ ТА ПЕДАГОГИ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ “ПЕРШОЇ ХВИЛІ” – ДИНАМІКА НАУКОВОЇ ТА ВИКЛАДАЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ (1804 – 1825)

У статті розробляється тема становлення науки й освіти на початковому етапі діяльності університетів та участь в цій справі професури, запрошеної з-за кордону.

Проводиться аналіз динаміки перебування німецької професури в Харківському університеті, аналітичний огляд наукової та викладацької діяльності німецьких учених, педагогів, які доклали немало творчих зусиль до процесу становлення й розвитку науки та освіти в Харківському університеті в перші роки його існування.

Подається коротка характеристика діяльності в університеті окремих учених.

In diesem Artikel wird das Thema der Entwicklung der Wissenschaft und der Bildung in der Anfangsphase der Universität erarbeitet und die Teilnahme der Professoren, die aus dem Ausland eingeladen wurden zu dieser Arbeit.

Die Dynamik des Aufenthalts der deutschen Professur in der Charkiwer Universität wird analysiert. Auch wird eine analytische Rundschau der wissenschaftlichen Tätigkeit und Lehrtätigkeit der deutschen Gelehrten, Pädagogen durchgeführt. Diese haben mit viel schöpferischer Mühe dazu beigetragen, dass sich Wissenschaft und Bildung in der Charkiwer Universität in den ersten Begründungsjahren entwickelte.

Початок ХІХ ст. в історії освіти й науки Російської імперії характеризується активною діяльністю молодого, ліберально налаштованого імператора Олександра І у справі широкого розповсюдження просвітництва в країні. Під патронатом та контролем держави, при її безпосередній, передусім фінансовій участі, були засновані перші російські університети, на які покладалося крім навчальних, просвітницьких та адміністративних функцій, проведення наукової роботи. З тих часів університети стають важливими центрами фундаментальних наукових досліджень.

Проблема розвитку університетської науки й освіти в Україні вивчається нами у контексті загального розвитку науки в Україні, зокрема природничої. Ця проблематика є провідною на кафедрі фізики Дніпропетровського національного університету і знаходиться в руслі розробок, що проводяться Центром досліджень історії і потенціалу науки НАН України. Важливою у цій проблематиці є тема становлення науки й освіти на початковому етапі діяльності університетів та за значної участі у цьому професури, запрошеної з-за кордону.

До останнього часу німецькі професори Харківського університету цікавили вітчизняних дослідників у контексті вивчення ними становлення та розвитку окремих наукових напрямів університетської освіти країни. Досягнення вчених з Німеччини розглядалися паралельно з досягненнями вітчизняних та інших науковців у цих галузях. Такими, зокрема, є роботи А. Ковалівського ¹, В. Бартольда ², Л. Чувпило ³, А. Куликової ⁴ та ін. Водночас є праці, безпосередньо присвячені науковій творчості відомих діячів науки, зокрема таких, як Й. Шад ⁵, Х. Роммель ⁶. Метою даного дослідження є аналіз динаміки перебування німецької

професури у Харківському університеті, аналітичний огляд наукової й викладацької діяльності німецьких учених, педагогів, які доклали немало творчих зусиль до процесу становлення й розвитку науки та освіти у Харківському університеті у перші роки його існування.

Справа поширення освіти і науки в країні “бывшей доселе единственно созерцательницею опустошений и сражений”⁷ зіткнулася з певними труднощами, на зразок нерозуміння населенням необхідності отримувати вищу освіту, але, передусім, з відсутністю необхідної кількості вчених кадрів з якісною підготовкою належного рівня, які могли б зайняти професорські посади у щойно заснованих університетах. Імператор Олександр I бажав створити навчальні заклади на зразок провідних університетів Європи, які славилися своїми вихованцями та наставниками, науковими традиціями: “Він наказав у кожному окрузі заснувати університет за прикладом Оксфордського та Кембріджського, куди приїздять навчатися захищати в парламенті права своєї країни сини перших англійських лордів; за прикладом Гетінгенського, Єнського та інших, куди курфюрсти та князі мають за честь направляти своїх дітей”⁸.

Підбір кадрів професорсько-викладацького складу для Харківського університету почався ще задовго до його офіційного відкриття. Необхідних людей шукали як у своїй країні, так і за її межами. Попечитель Харківського навчального округу граф С.О.Потоцький особисто виїздив за кордон з метою “приискания на месте способных людей”⁹. Увага попечителя здебільше була сконцентрована на вчених, що вже зробили собі ім'я в науковому світі, досягли певних висот у своїй країні і могли б підвищити престиж і статус вітчизняного навчального закладу. Причому граф Потоцький був переконаний у перевагах іноземних професорів не лише порівняно з російськими, а й взагалі зі слов'янськими. Ці уподобання попечителя видно з позиції, яку він зайняв у 1810 р. стосовно питання про виклик вчених з Угорщини на вакантні кафедри Харківського університету: “Предложил вашему высокоородию (ректору університету) способ к приглашению в университет профессоров из славянской нации через господина проф. Стойковича, я побужден был к сему неоднократно представлениями университета, из коих всегда усматривал я усугубляющиеся затруднения в вызове способных наставников. Сие самое обстоятельство заставляет меня повторить вновь, что если и ныне университет не имеет надежды пригласить нужное число профессоров из Германии, то по моему мнению, не остаётся другого способа к замещению праздных кафедр, как вызов профессоров из Венгрии...”¹⁰. Всі його сподівання були пов'язані, перш за все, з професорами з Німеччини. Така позиція попечителя спричиняла у культурному середовищі країни широку дискусію, в якій брали участь і самі іноземні вчені, полеміку стосовно доцільності такої переваги. Зокрема, сучасник описуваних подій, один з німецьких професорів, які працювали у Харківському університеті, Христофор Роммель, так пояснював запрошення німецької професури до Росії: “Всі правителі, які розповсюджували просвітництво у своїх державах, запрошували для цього іноземців... Так учинив Петро Великий і всі його нащадки до Олександра I включно. Всі народи запозичали своє просвітництво у інших, більш вчених народів: перси у мідян, греки у Азії та Єгипті і т.д., нарешті, останнім часом Росія запозичила просвітництво у германців, які привели її до більш високого рівня освіченості”¹¹.

За даними Рославського-Петровського, із 25 осіб, що почали працювати у щойно заснованому Харківському університеті, у 1805 р. 19 були іноземці, причому 12 з них – німці за походженням¹². Протягом усього описуваного нами періоду німці були найбільш численним угрупованням серед професорів-іноземців, які закладали фундамент науки і виховували послідовників в університеті. Більшість з них у себе на батьківщині обіймали професорські посади у поважних університетах, були авторами великої кількості наукових робіт, до того ж, переважно, досить молодими за віком. Серед німецьких учених, які потрапили до Харківського університету у “першій хвилі” (1803 – 1805) були Йозеф Ланг, Фердинанд Гізе, Бернард Рейт, Йоганн Шад, Людвіг Шнауберт, Людвіг Ванноті, Яків Матес, Август Шепфлін, Даніїл Шмерфельд, Антон Крюгер, Іван Гамперле, Вілліх, Леопольд Умляуф. Їхньою діяльністю було охоплено значну кількість навчальних дисциплін гуманітарного та природничого циклів (табл. 1).

Таблиця 1

Дисципліни, що їх викладали в Харківському університеті німецькі професори (1803 – 1825) *

<i>Прізвище та ім'я</i>	<i>Роки роботи в університеті</i>	<i>Посада</i>	<i>Дисципліни, які викладав</i>
Ванноті Людвіг	1805 – 1819	Ординарний професор фармакології та рецептури	1. Фізична антропология 2. Анатомія і фізіологія 3. Медична поліція та судова медицина 4. “Врачебное веществословие” 5. Фармакологія 6. Історія медицини 7. Практична фармація 8. Частина зоології
Віллх	1803 – 1804	Ординарний професор патології	Помер до початку занять
Гамперле Іван	1803 – 1807	Ад'юнкт політичних наук та державної економії	1. Міфологія та історія літератури 2. Історія прав новітніх народів 3. Державне право
Гізе Фердинанд	1804 – 1814	Ординарний професор хімії	1. Економіко-технологічна хімія 2. Про неконтрольовані зміни, які відбуваються з тілами на поверхні та всередині землі 3. Загальна хімія 4. Фармацевтична хімія 5. Технологічна хімія 6. Досліди та нові теорії 7. Хімія органічних тіл
Крюгер Мануїл	1803 – 1811	Ад'юнкт хімії	1. Загальна мінералогія 2. Фізика
Ланг Йозеф	1803 – 1820	Ординарний професор математики та економіст	1. Народна економія та політична арифметика 2. Наука про суспільні прибутки 3. Наука про фінанси 4. Право природне особливе 5. Загальне цивільне та народне право

*Складено за щорічними “Обозрениями публичных преподаваний, имеющих место быть в Императорском Харьковском университете 1803 – 1825 гг.”¹³

			6. Поліція та наука про державні прибутки 7. Політична економія 8. Логіка та метафізика 9. Державне господарство 10. Дипломатика
Матес Яків	1804 –1815	Вчитель малювання	1. Малювання 2. Гравірувальне мистецтво
Рейніш Антон та педагогіки	1805 –1811	Ад'юнкт історичних наук	1. Всесвітня історія 2. Географія 3. Давня історія з хронологією 4. Історична пропедевтика 5. Педагогіка та дидактика 6. Загальна енциклопедія 7. Методологія 8. Про спосіб викладати історію
Рейт Берnard	1804 –1824	Ординарний професор права	1. Приватне право 2. Природне, політичне та народне право 3. Новітня історія 4. Публічне право германців, англійців та французів 5. Давня загальна історія 6. Статистика 7. Історія новітніх європейських держав
Умляуф Леопольд	1803 –1807	Професор латинського мовлення та естетики	Предмети своєї кафедри та німецьке мовлення
Шад Йоганн	1804 –1816	Ординарний професор теоретичної та практичної філософії	1. Дослідна психологія 2. Прикладна логіка та метафізика 3. Німецька література 4. Право природне 5. Історія філософії 6. Тлумачення давніх авторів 7. Логіка 8. Прикладна логіка 9. Моральна філософія 10. Німецькі письменники 11. Теорія про склад німецької мови
Шепфлін Август	1803 –1809	Вчитель гравірування	12. Етика Гравірувальне мистецтво
Шмерфельд Данііл	1804 –1811	Ад'юнкт статистики та технології	1. Комерційні науки 2. Технологія 3. Англійська мова

Шнауберт Людвіг 1804 –1811	Ординарний професор хімії та металургії	1. Теоретична та практична хімія 2. Загальна хімія
----------------------------	---	---

Період до 1812 – 1816 рр. (коли почався масовий відплив німецької професури з університету і країни взагалі) можна вважати розквітом освітньої діяльності іноземних вчених і німців, зокрема в Харківському університеті В цей час тут працюють Христофор Роммель, Людвіг Якоб, Йоганн Гут, А. Таубер, Вільгельм Дрейсіг, Карл Беттігер, Мартін Пільгер, Фердінанд Швейкарт, Карл Нельдехен та ін. Паралельно з викладацькою діяльністю вони займаються науковими розробками, розширюють навчальну базу університету та успішно використовують на практиці свої знання й вміння.

Христофор Роммель, ординарний професор кафедри латинського мовлення та давніх літератур, прибув до Харківського університету в 1811 р. з Марбурга, де обіймав в університеті посаду ординарного професора красномовства та грецької мови Талановитий вчений, знаний у науковому світі своїми працями, недовго пробув у Харкові, проте залишив по собі добру згадку, а його роботи, написані в цей час, і досі залишаються цінним історичним джерелом Знавець 12 мов та давніх літератур, Х. Роммель до 1814 р. викладав у Харківському університеті загальну історію мовлення, “древности римские”, методологію, філологію, тлумачив Саллюстія Югурту, промови Цицерона. У 1812 р. Роммеля було призначено директором Педагогічного інституту, де він викладав дидактику, методологію, теорію і практику педагогічної науки. За три роки перебування в Харкові німецький учений написав близько десяти наукових робіт.

Людвіг Якоб, ординарний професор дипломатики та політичної економії, з 1807 по 1809 рр. викладав систему політичних наук, загальний вступ до політико-камеральних наук, загальну внутрішню політику, державне та народне право, політичну економію. До Харкова Якоб прибув з Галльського університету, де три роки поспіль був ректором. Тут він видав “Основи національної економії або національне господарювання”. – Х., 1809 р. (німецькою мовою).

Професор прикладної математики із Франкфуртського університету Йоганн Гут, відомий більше як кваліфікований астроном, навчав студентів Харківського університету оптиці, механіці та гідравліці, дослідній геометрії, прикладній математиці, астрономії. Він був першим директором астрономічного кабінету в університеті, за його клопотанням у Харкові було облаштовано першу обсерваторію, де вчений визначав географічні широту та довготу; деякий час проводив щоденні метеорологічні спостереження¹⁴.

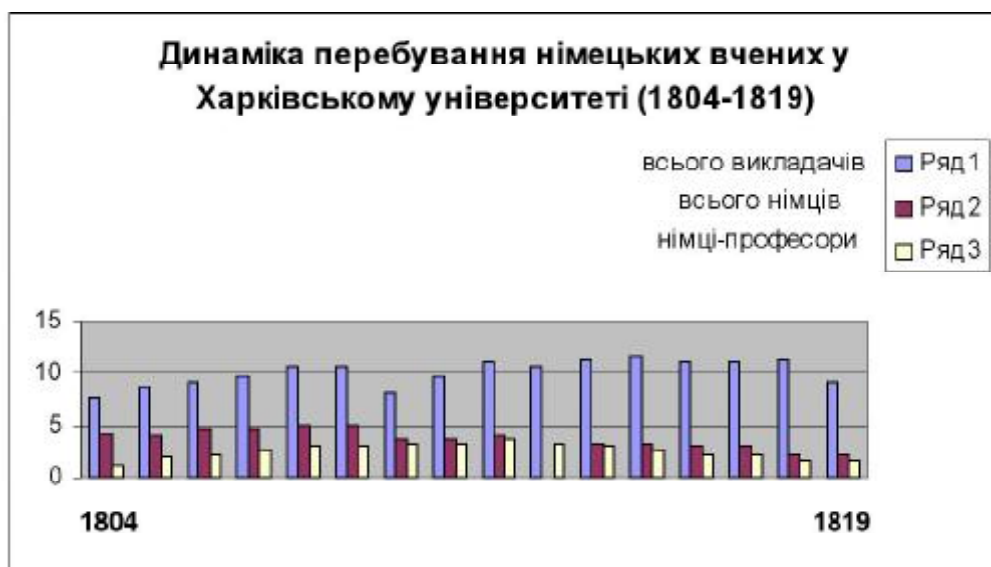
З 1807 по 1809 рр. професором терапії і клініки у Харківському університеті був Вільгельм Дрейсіг, який крім викладання загальної та особливої патології і терапії, антропології, терапії хронічних хвороб займався приватною практикою. Дрейсіг мав пристойну клієнтуру і вважався добрим лікарем. Автор “Керівництва до патології хронічних хвороб”, “Керівництва до лікарської діагностики та клініки” обіймав посаду університетського лікаря, з 1813 по 1815 рр. був деканом медичного факультету.

У 1805 р. Радою університету професором ветеринарії був запрошений викладач ветеринарії Гессенського університету Мартін Пільгер, “відомий своєю вченістю”. Діяльність професора Пільгера в перші роки його перебування у Харкові полягала, головним чином, у наукових розвідках та в медичній практиці. Наукові роботи Пільгера торкаються майже виключно лише ветеринарії. Такою є, наприклад, його перша праця харківського періоду “Короткі роздуми про заразу, яка лютує серед рогатої худоби у деяких губерніях”, Радою університету рекомендована до друку. Що стосується медичної практики, вона не обмежувалась лише ветеринарією: проф. Пільгер з самого початку перебування у Харкові почав не тільки практикувати як ветеринар, а й лікувати людей, і настільки успішно, що невдовзі отримав почесну славу серед місцевої публіки¹⁵. До 1812 р. проф. Пільгер викладав у Харківському університеті загальну й особливу патологію, терапію лихоманок та запалень, загальну органографію, ветеринарну медицину, хронічні хвороби тварин, порівняльну хірургію. Видавав у Харкові журнал “Український домовод”.

Фердинанд Швейкарт, із Гейдельберзького університету, був обраний і затверджений Радою Харківського університету ординарним професором давніх прав у 1811 р. Був деканом морально-політичного відділення, членом правління університету та з 1813 р. – членом цензурного комітету¹⁶. Викладав права давніх народів, історію римського права, систему римського права, герменевтику, енциклопедію давнього та нового права, методику юридичної науки, тлумачив настанови приватного права Юстиніана.

Першим професором агрономії у Харківському університеті був вчений з Берліна, радник управління королівських маєтків у Померанії, Карл Нельдеген, автор кількох робіт з сільського господарства, що зробили його відомим спеціалістом у цій галузі. До Харкова Нельдеген був запрошений у 1811 р., де викладав до 1818 р. сільське домоводство, науку лісоводства з мистецтвом ловити звірів, агрономію, технологію, природничу історію.

Приблизно з 1816 р. кількість іноземних наставників Харківського університету помітно зменшується, що пов'язано, насамперед, з політичною ситуацією в країні. Зменшується і кількість німецьких учених: вже наприкінці 20-х років на деяких факультетах ми не знаходимо німецьких прізвищ, як це видно зі щорічних Оголошень викладання публічних наук у Харківському університеті (дивись гістограму):

Якщо простежити динаміку перебування німецьких вчених у Харківському університеті, то з гістограми видно, що чисельність їх найбільша у перше десятиліття існування навчального закладу, з піками, які припадають на 1808 та 1809 рр., коли маємо 15 викладачів, німців за походженням. Примітним є той факт, що у 1811 – 1814 рр. вихідці з Німеччини займали майже виключно професорські посади, крім посади вчителя малювання, який також був німцем. Починаючи з 1815 – 1816 рр. відстежується стійка тенденція до зменшення кількості німців в університеті, вже у 1819 р. їх лише 7, але якісне співвідношення професорів і викладачів залишається практично тим самим. При побудові малюнка використано таблицю Рославського-Петровського¹⁷ та результати власного аналізу.

Проте на цьому не завершується діяльність німецької професури в університеті Харкова. Надалі тут плідно працювали Іван Кронеберг – професор та ректор університету; відомий сходознавець Бернгард Дорн; Адріан Блументаль – професор акушерства та терапії; Фрідріх Ган – ординарний професор кафедри акушерства, жіночих та дитячих хвороб; Герман Брандейс – професор кафедри терапії; Адольф Струве – професор кафедри теоретичної хірургії; Фрідріх Альбрехт, Павло Ейнбротт, Карл Фойгт.

Досить вагомою проблемою, пов'язаною з діяльністю німців в університеті, було незнання ними російської мови, що значно ускладнювало навчальний процес, адже викладання велося латиною, німецькою або французькою мовами, які студенти знали слабо, чи й взагалі не знали. Наприклад, як повідомляє російський біографічний словник, “через незнання російської

мови Дрейсіг був поганим лектором, але роботи його цінувались”¹⁸. Незважаючи на це, окремі професори мали широку практику в місті (Мартін Пільгер), зуміли виховати достойних учнів і послідовників. Професор хімії Ф. Гізе помітив і допомагав розвивати талант у майбутніх професорів того ж університету – Сухомлинова та Комлишинського. Першою філософською “школою” в усій Російській імперії називають літературну діяльність учнів Й. Шада¹⁹. Вивченням діяльності учнів та послідовників проф. Шада в Україні займався Д. Чижевський, який звертав увагу на впливи філософських ідей Й. Шада в друкованих працях Г. Хлапоніна, Гриневица, П. Ковалівського, А. Гевлича, П. Бразоля, Гесса-де-Кальве, Ст. Єсикорського, П. Любавського, І. Любачинського, А. Дудровича²⁰. З-під пера учнів Й. Шада, пише Д. Чижевський, вийшло не менше 15 друкованих творів на теми філософії, естетики, філософії права тощо. На актах університету читалися виклади на теми модерної філософії Шелінга, Канта... Дехто з учнів Й. Шада залишив помітний слід в історії української думки. До них належали, наприклад, А. Гевлич (автор праць з естетики); М. Білоусов, пізніше вчитель Гоголя в Ніжині; наступник Шада на кафедрі підкарпатець А. Дудрович; Гесс-де-Кальве, письменник, що писав на українські теми.

Оцінка наукової та викладацької діяльності німецьких учених не буде об’єктивною, якщо не відзначити дійсно невдалі “придбання” Харківського університету. Однією з таких “невдач” було викладання логіки та етики ад’юнктом Грінбергом, який, судячи з відгуків сучасників, “зовсім не був підготовлений до професорського звання і не мав ніяких знань”²¹. С.П. Геєвський, один із слухачів його курсу, писав у автобіографії: “Це була досить визначна особа: власне він був лектором німецької мови, російською майже нічого не знав, але по смерті проф. Дудровича йому було доручено викладання логіки та етики. Що він тлумачив, зовсім ніхто не розумів, та і сам він, здається, не усвідомлював значення своїх слів, тому що досить часто зупинявся, не закінчивши фразу, і вибачався, що не може пояснити. Звичайно, ми всі сміялися і лекція наша була веселою розвагою”²².

Згадаємо у зв’язку з цим й іншого професора (хоча він і не належав до представників “першої хвилі”). З 1828 по 1837 рр. в університеті на посаді ординарного професора працював Ернест Маурер, який, за згадками, “при всій його славній і навіть зворушливій старанності” був мало корисним для студентів²³. М.Костомаров у автобіографії зазначає: “грецьку мову викладав якийсь німець Маурер, який досконало знав свій предмет, але погано володів російською мовою і даром викладати якою б то не було мовою”²⁴. Це було приводом для його звільнення у відставку.

Про К. Нельдехена знаходимо наступну інформацію: “Запрошення Нельдехена не було придбанням для університету і у всіх відношеннях виявилось невдалим. Наприкінці своєї недовгої професорської діяльності Нельдехен зовсім перестав цікавитись навчальною справою, брався за різного роду афери, потрапляв до неприємних історій та в кінці кінців став пиячити і змушений був вийти у відставку”²⁵.

Особливості тогочасного Харківського клімату, повсякденного життя, з його просто жахливою, особливо для німців, антисанітарією, були однією з причин багатьох смертей учених. У своїх спогадах Х. Роммель писав: “Нездоровий клімат Харкова, розташованого між двома річками (Лопань та Харків), у яких щорічно застоюється вода, а також лихоманка, притаманна цьому місту, де навесні під час дощів на вулицях накопичувалась така глибока багнюка, що ми повинні були відпускати студентів на “брудні канікули” у зв’язку з грязюкою на вулицях”²⁶. Досить багато німецьких учених з “першої хвилі” померло невдовзі по прибутті до Харкова: Вілліх, професор патології, прибув у 1803 р., помер у лютому 1804 р. від гнилого запалення; професор Умляуф помер у 1807 р. від нервового запалення; А. Шепфлін помер 1809 р. у віці 34 років; через нездоровий клімат у 1805 р. помер ад’юнкт Барендт, через ту ж саму причину близько 1819 р. помер професор Ланг; професор Л. Ванноті, який помер у віці 45 років, у Харкові постійно хворів лихоманкою; у 1812 р. помер ад’юнкт А. Рейніш; тифозна епідемія підкосила у 1811 р. професора Шмерфельда. Подали у відставку з приводу хвороби П. Ейнбродт, К. Побст, М. Крюгер, Р. Беккер. Переведені до інших університетів Росії Ф. Гізе, Й. Гут – до Дерптського, Б. Дорн – до Санкт-Петербурзького. Професора А. Блументаля призначено головним лікарем Голіцинської лікарні в Москві, професора Л. Якоба – членом фінансової частини у Комісії про закони в Петербурзі. Залишили межі країни Й. Шад, Х. Роммель, Ф. Швейкарт.

За час перебування у Харківському університеті німецькі вчені привнесли свої особливості викладання навчальних дисциплін, стиль наукової роботи, дух і традиції класичних німецьких університетів. Вони, в основному, вирізнялися працелюбністю (в описуваний період німецькими вченими тільки на урочистих зібраннях університету було виголошено близько 20 промов, лише в університетській типографії надруковано декілька десятків наукових робіт); розважливістю, вміли розгледіти талант та здібності своїх вихованців і допомагали їх розвивати. Нинішнє покоління вчених та студентів Харківського університету можуть небезпідставно пишатися тим, що саме в початковий період становлення і розвитку університету в ньому серед викладачів трудилися вчені зі світовими іменами, зокрема й з університетів Німеччини.

Проведене дослідження дає можливість чи не вперше відстежити динаміку перебування німецької професури “першої хвилі” у Харківському університеті, виявити той комплекс наукових досліджень, що були їй притаманні та скласти уявлення про основні напрями їхньої наукової діяльності.

Перспектива подальших досліджень впливає вже з того факту, що за нашими попередніми підрахунками, проведеними з використанням значної кількості джерел та історіографічних матеріалів, у першій половині XIX ст. в Харківському університеті працювало загалом близько 40 вчених – німців за походженням, певна частина яких повернулася на батьківщину, деякі були переведені до інших університетів Російської імперії, дехто помер у Харкові. Подальша робота з більш досконалого й широкого опрацювання документальних джерел дасть нові факти і значно розширить наші уявлення про діяльність німецької професури у Харківському університеті першої половини XIX ст.

¹ Ковалівський А.П. Вивчення Сходу в Харківському університеті та Харкові у XVII – XX віках // Антологія літератур Сходу. – Х., 1961. – С. 24 – 31.

² Бартольд В.В. Обзор деятельности факультета восточных языков // Бартольд В. Сочинения –Т. 9. – М., 1977. – С. 43.

³ Чувпило Л. Начальный этап истории Харьковского университетского востоковедения (1805 – 1835) // Вісник ХДУ. – № 441. – Історія. – Х., 1999. – С. 279 – 288.

⁴ Куликова А. Дорн и университетское востоковедение в России // Народы Азии и Африки. – 1975. – № 2. – С. 220 – 228.

⁵ Савчук В.С. Й.Шад – представник німецької класичної філософії у Харківському університеті // Вопросы германской истории. – Дніпропетровськ, 2001. – С. 100 – 109; Мамалуй О., Абашник В. Рецепція філософії по-харківськи // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – Т.3. – Х., 1994. – С. 28 – 44.

⁶ Полякова Н.В. Международное сотрудничество университетов России в XIX веке // Социально-гуманитарные знания. – 2001. – № 6. – С. 186 – 204.

⁷ Потоцкий С. О благотворительной цели преобразования в России училищ // Речи, говоренные в торжественном собрании 17 янв. 1805 г. при открытии Харьковского университета. – Х., 1806. – С. 13.

⁸ Там само. – С. 12.

⁹ Рославский-Петровский А. Об учёной деятельности Императорского Харьковского университета в первое десятилетие его существования // ЖМНП. – 1855. – № 7. – С. 2.

¹⁰ Лавровский Н. Каразин В.Н. и открытие Харьковского университета // ЖМНП. – 1872. – № 2. – С. 200.

¹¹ Роммель Х. О преимуществе и силе истинного и совершенного просвещения // Речи, произнесённые в торжественном собрании имп. Харьковского университета, бывшем 30 авг. 1811г. – Х., 1811. – С. 48.

¹² Рославский-Петровский А. Вказ. праця. – С. 4 – 5.

¹³ Обзорение публичных преподаваний в Императорском Харьковском университете за 1806 – 1825 гг. – Х., (ежегодное издание).

¹⁴ Физико-математический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805 – 1905) / Под ред. проф. Осипова И. и проф. Багалея Д. – Х., 1908. – С. 61.

¹⁵ Медицинский факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805 – 1905) / Под ред. проф. Скворцова П. и проф. Багалея Д. – Х., 1905 – 1906. – С. 303.

¹⁶ Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805 – 1905) / Под ред. проф. Чубинського и проф. Багалея. – Х., 1908. – С. 166.

¹⁷ Рославский-Петровский А. Вказ. праця. – С. 4.

¹⁸ РБС : Дабелов – Дядьковский / Под ред. Шумигорского Е. – СПб., 1905. – С. 679.

¹⁹ Чижевський Д. Значіння Харківського університету в українському духовному житті // Кур’єр Кривбасу. – 1997. – № 3. – С. 100.

²⁰ Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. – Нью-Йорк, 1991. – С. 73.

²¹ Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805 – 1905) – Х., 1908. – С. 37.

²² Геевский С. Автобиография // Киевская старина. – 1804. – Т. 45. – № 4. – С. 35.

²³ Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805 – 1905) – С. 172.

²⁴ Роммель Х. Спогади про моє життя та мій час. – Х., 2001. – С. 93.

²⁵ Физико-математический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805 – 1905) – С. 199.

²⁶ Роммель Х. Вказ. праця. – С. 126.